

Легітимність влади: чинники детермінації у повоєнній Україні

Наталія Кононенко,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Natalia Kononenko,
Candidate of Political
Sciences,
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies of the
NASciences of Ukraine

ORCID: 0000-0001-8397-2830
n.kononenko1509@gmail.com

Анотація. В центрі статті перебуває аналіз трансформації українців та громадянського суспільства під час першого року повномасштабної російсько-української війни, проведений авторкою з метою визначення можливих кордонів формату повоєнного унормування дефектів української демократії. Серед дефектів – функціонування влади, що набуває впливу через електоральні процедури виборчих демократій, але не отримує остаточної легітимація через брак чи навіть відсутність суспільної довіри. Політичним продуктом кризи легітимності влади в транзитній українській демократії є слабка держава із „подвійними” інститутами та астенічний стан українського суспільства із дуальною національною ідентичністю. Повномасштабна російсько-українська війна створила унікальні підстави

(вперше за понад 30 років після поновлення Україною незалежності) для локалізації впливу на українську політичну систему кризи легітимності влади. Ціннісна еволюція українців, активне формування національної та громадянської ідентичностей, об'єднання суспільства, формування високої довіри українців до влади, набуття нового досвіду громадянським суспільством – усі ці чинники дозволяють сподіватися на формування та імплементацію конвенційних інструментів подолання криз і, відповідно, активного просування української демократії до консолідації. Авторка наголошує на тому, що якісне формування антикризових політик на найближче майбутнє потребує уникнення волюнтаризму під час оцінки модернізаційного потенціалу суспільства, яке детермінує реформаторський потенціал *civil society*. Об'єктивний погляд на сучасних українців змушує визнати той факт, що ми зберегли певну ціннісну дихотомію, звісно, у значно менших розмірах, ніж напередодні 24 лютого 2022 року. Аксіологічна специфіка сучасних українців визначатиме й повоєнні можливості громадянського суспільства. Тому громадянське суспільство буде активним у сферах підтримки реформ, відновлення всіх демократичних процедур і процесів після завершення бойових дій та активного формування нової культури дискурсу всередині країни. Якісна ж адвокація ліберальної демократії потребуватиме участі екзогенного актора.

Ключові слова: криза легітимності влади, повоєнна Україна, демократичний транзит, цінності, консолідація, ідентичність, громадянське суспільство.

The legitimacy of power: determining factors in post-war Ukraine

Abstract. In the center of the article is an analysis of the transformation of Ukrainians and civil society during the first year of the full-scale Russian-Ukrainian war, conducted by the author with the aim of determining the possible limits of the format of the post-war normalization of the defects of Ukrainian democracy. Among the defects is the functioning of power, which gains the influence due to the electoral procedures of electoral democracies, but does not receive final legitimation due to the lack or even absence of public trust. The political product of the crisis of legitimacy of power in transit Ukrainian democracy is a weak state with dual institutions and an asthenic state of Ukrainian society with a dual national identity. The full-scale Russian-Ukrainian war created unique grounds (for the first time in 30 years after the renewal of Ukrainian independence) for the localization of the influence of the crisis of the legitimacy of power on the Ukrainian political system. The value evolution of Ukrainians, the active formation of national and civil identities, the unification of society, the formation of high level of trust of Ukrainians to the authorities, and the acquisition of new experiences by civil society – all these factors give hope for the formation and implementation of conventional instruments for overcoming crises and, accordingly, for the active promotion of Ukrainian democracy towards consolidation. The author notes that the qualitative construction of anti-crisis policies for the nearest future requires avoiding voluntarism when assessing the modernization potential of society, which determines the reforming potential of civil society. An objective look at modern Ukrainians forces us to recognize the fact that we have preserved a certain value dichotomy, certainly in much smaller sizes than on the eve of February 24, 2022. The axiological specificity of modern Ukrainians will also determine the post-war opportunities of civil society. Therefore, civil society will be active in the areas of supporting reforms, resuming all democratic procedures and processes after the end of hostilities, and actively formation of a new culture of discourse within the country. Advocacy of liberal democracy requires the participation of an exogenous actor.

Key words: crisis of government legitimacy, post-war Ukraine, democratic transit, values, consolidation, identity, civil society.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Велика війна докорінним чином трансформує зовнішні та внутрішні обставини існування Української держави і кардинально збільшує масштаб завдань, які постають перед владою, суспільством та проактивними українцями. Надметою зусиль усіх суб'єктів повоєнного розвитку має стати збереження, корекція та забезпечення стабільного розвитку демократії в Україні, як системи, що є максимально релевантною українській ідентичності та здатною забезпечити подальший розвиток нації в органічний для нашої ментальності спосіб. У фокусі науковців, експертного середовища та політичного класу має перебувати пошук політик, інструментів та технологій, за допомогою яких повоєнна Україна збереже принесене війною відчуття присутності в країні легітимної (такої, що має довіру суспільства) влади. Досягнення цієї мети пов'язано зі здатністю: суспільства – залишитися консолідованим надалі і політичних акторів – підтримувати довіру громадян до державних інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Узагальненню масштабів та контексту криз політичного розвитку, що переживає транзитна

українська демократія, присвячена колективна монографія за редакцією Г. Зеленько „Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання” [1]. Предметом наукового інтересу авторки є одна з криз, досліджених у монографії, – криза легітимності влади в сучасній Україні. Специфічність функціонування політичного режиму із позбавленою довіри суспільства владою полягає в тому, що влада і громадяни існують наче в паралельних світах, що робить державу вкрай слабкою та неефективною, владу – надзвичайно цинічною, суспільство – астенічним та ідентичністю аморфним. Безумовно, базовою роботою для дослідників криз політичної легітимності є робота Ю. Габермаса „Криза легітимності”, у якій німецький філософ терапевтично стверджує, що кризи є невід’ємною рисою демократії. Втім, розвинуті демократії мають інструменти їх конвенційного подолання. На думку Габермаса, таким інструментом є дискурс [2]. Специфіка ж подолання криз розвитку (кризи легітимності влади – одна з них) в суспільствах, що трансформуються, полягає у відсутності інструментів, інститутів, практик, що сприяють вирішенню криз легітимним способом. Серед українських дослідників, що присвятили свої роботи вивченню делегітації влади та пошуку технологій її подолання, – С. Рябов, Є. Бистрицький, С. Макеєв, Є. Головаха, Ю. Левенець, В. Горбатенко [3–8]. Роботи Р. Інглхарта цікаві тим, що вони розкривають механізм детермінації якості політичного режиму домінуючими в суспільстві цінностями, культурою і допомагають зрозуміти, що вирішення будь-якої кризи режиму, що трансформується, потребує передусім культурного розвитку, ціннісного зростання та вирішення проблеми ідентичності [9]. Узагальнення матеріалу зі згаданих вище робіт допомагає визначити послідовність дій у науковому пошуці механізму корекції чи локалізації впливу проблеми нелегітимної влади на функціонування системи. Першим кроком, безумовно, має бути дослідження суспільства, передусім – його зрілості, відповідальності, здатності консолідуватися на ґрунті спільного бачення майбутнього. Потенціал інститутів громадянського суспільства акумулювати суспільний запит, прокомунікувати його владі, тиснути на владу – це, ймовірно, другий крок, який потрібно зробити, формулюючи механізм локалізації впливу кризи легітимності влади на політичний режим. Прагматичну оцінку такої спроможності інститутів громадянського суспільства допоможуть зробити дослідження американської політологині Ш. Берман, яка стверджує, що межі модернізаційної енергії інститутів громадянського суспільства визначаються рівнем культури суспільства, яке вони представляють [10].

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми.

Фундаментом політичної легітимації влади в умовах демократії є відповідність її рішень та дій розумінню політичною нацією мети власного розвитку, що є продуктом національної консолідації. Лише об’єднана (не атомізована і не фрустрована) політична нація, спираючись на демократичні інститути, політики та практики, здатна детермінувати і поведінку політичних акторів, і формат діяльності громадянського суспільства, що спостерігає за виконанням суспільної угоди між державою та громадянами і корегує дії суб’єктів угоди – у разі коливання довіри. Повномасштабна російсько-українська війна сприяла прискоренню ціннісної еволюції та консолідації суспільства навколо ідеї перемоги та бачення повоєнного майбутнього як європейського. Вперше за понад 30 років після поновлення

української незалежності виникла реальна перспектива успішного формування і акцептації переважною більшістю громадян спільного розуміння майбутнього країни. Визначеність українців із питаннями самоідентифікації та мети розвитку нації нарешті створює об'єктивні передумови для пошуку і розробки дієвих механізмів подолання криз, притаманних транзитним країнам. Серед них – і кризи легітимності влади. Авторка планує в межах цієї статті та в інших власних дослідженнях у найближчому майбутньому сконцентруватися на визначенні політичного алгоритму, що сприятиме зростанню легітимності української влади.

Мета, завдання статті. З метою визначення чинників, що здатні локалізувати кризу легітимності в Україні, в межах цієї статті авторка здійснює спробу показати реальну конфігурацію в трикутнику „суспільство – громадянське суспільство – держава/влада”, в якому мають формуватися технології та політики подолання синдрому „відчуженої держави”, функціонування нелегітимізованої суспільством влади в Україні. Одна з яскравих сучасних дослідниць демократії як системи, професорка політології Колумбійського університету Ш. Берман (погляд якої на демократію імпонує авторці статті) наголошує, що ефективність, наприклад, громадянського суспільства для демократії детермінується передусім станом суспільства в цілому, сукупною взаємодією його інститутів, культурних та суспільних чинників. Прийняття наративу Ш. Берман щодо обумовленості трансформаційних успіхів передусім станом суспільства змушує авторку зробити акцент на тому, що вражаюча позитивна динаміка політичного розвитку українців за останній рік все ж таки не є підставою ігнорувати те, що повномасштабна війна не позбавила, на жаль, нас ціннісної амбівалентності остаточно. **Гіпотеза** статті в тому, що формування політики подолання існуючих вад української демократії (в тому числі – делегітимації влади) у повоєнний час має враховувати, по-перше, з високою ймовірністю, збереження певної обмеженості можливостей громадянського суспільства щодо адвокації повноцінної демократії в країні (через ціннісну амбівалентність українців – у безумовно більш слабкій формі, порівняно із форматом до лютого 2022 р.). По-друге, приголомшливе зростанням під час активної фази війни і впливу держави (влади) на суспільства, і довіри суспільства до влади. Важливо пам'ятати, що не до кінця оформлене розуміння демократії українцями є зворотним боком уявлення української влади про демократію, що є або погано структурованим, або відверто популістським.

Для того, щоб зафіксувати кордони можливої корекції у повоєнний час недоліків української демократії (таких, наприклад, як високий рівень недовіри українців до власної держави/влади), авторка поставила собі такі завдання:

– визначити базові політичні, соціально-економічні та технологічні тренди, які визначатимуть широкий формат розвитку людства (і українців) у найближчі роки;

– шляхом звернення до численних якісних та кількісних досліджень проаналізувати рівень і зміст ціннісної/політичної еволюції та консолідації сучасного українського суспільства як базового чинника, що визначає рівень легітимності влади в межах політичного режиму;

– проаналізувати потенціал сучасного українського громадянського суспільства в розрізі його ціннісної, інституційної та функціональної спроможності виконувати функцію фасилітації та корегування діалогу між владою та суспільством. Якість такого діалогу є одною зі складових формування довіри суспільства до держави, існування якої є базою для локалізації кризи легітимності влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Передусім зафіксуємо глобальні екзогенні контури, що визначатимуть формування повосенного українського порядку денного. Маючи за мету вдосконалити демократію в Україні, *перше*, важливо розуміти, що *наша трансформація відбуватиметься на тлі глобального падіння репутаційної привабливості демократії і загострення конкуренції між демократичною та автократичною аджендами*. „Можна констатувати, що досягнутий за останні 35 років прогрес в глобальному рівні демократії було знищено”, – йдеться у висновках щорічного звіту Інституту V-Dem за підсумком 2022 р. На кінець 2022 р. 72% населення світу (5,7 млрд) живе в автократіях; важливо, що 28% населення (2,2 млрд) живуть у закритих автократіях (диктатурах) і 13% (1 млрд) живуть у ліберальних демократіях. Кількість країн, що демократизуються, зменшилася до 14 (2% населення світу), такою їхня цифра була останній раз у 1973 році [11]. Американські політологи Джейсон Браунлі та Кенні М'яо, аналізуючи характеристики великої кількості демократій за період 1920–2019 рр., концентруються на кореляції стійкості демократій з економічним розвитком. Регресивна модель, використана вченими, демонструє певні закономірності, а саме – при рівні ВВП на людину \$1000/рік демократія має трохи більше шансів вижити, ніж 30%. Стійкість демократій підвищується до 60% за умови ВВП на людину на рівні \$5000/рік, до 75% – коли ВВП на людину становить \$10000/рік. Максимальної стабільності досягають країни, де ВВП на людину становить \$20 000/рік [12]. ВВП на душу населення в Україні за підсумком 2021 року становив \$4834,3 [13].

Друге, жорстка конкуренція між демократіями та автократіями пришвидшує рух світового порядку до багатополлярності і, відповідно, перегрупування країн в закриті ідеологічні групи, що надає їм доступ до гарантій безпеки, фінансів та технологій виключно в межах цих колаборацій. Отже, *плануючи своє демократичне майбутнє, українцям слід враховувати, що нова багатополлярність ставить під сумнів подальше існування глобальної економіки у сьогоденньому форматі і суттєво обмежує наш ринок для інвестицій країн-автократів (передусім, Китаю)*. Цілком ймовірна перспектива запровадження певних квот на економічні стосунки України із Китаєм та іншими автократіями відбуватиметься у XXI ст., в межах якого *першість економічного і технологічного зростання переходить до азійських економік*. Просто нагадаємо, що у 2030 р. Індія, Китай, Індонезія та Пакистан будуть країнами з найбільшим у світі населенням працездатного віку, а Південна Азія була регіоном із найшвидшим зростанням ВВП у світі в період 2015–2019 рр.

Наступні три детермінанти майбутнього не є продуктом політичної сфери, але точно впливатимуть на формування нової якості глобального політичного порядку денного.

Третє, світ не має чітких відповідей щодо адаптації інституцій, капіталу та суспільств до демографічних змін, а саме – стрімкого руху людства в напрямі старіння.

Четверте, кліматично зумовлений перехід на енергію з низьким вмістом вуглецю не завжди встигає за енергетичними потребами економік. Більше того, природні критичні ресурси стають економічними та геополітичними критичними точками. Наразі людство перебуває на складному етапі формування відповіді на питання, як прокласти шлях до кліматичної стабільності та як побудувати стосунки між тими, хто має критичні ресурси, і тими, хто їх не має.

П'яте, питання, як наступна хвиля технологічної революції, що базується на поєднанні штучного інтелекту та біоінженерії, вплине на економіку та суспільно-політичний порядок, залишається практично на 100% відкритим [14].

І, нарешті, останній, *шостий* чинник, що робить наш дрейф до „сталого демократії” майже безальтернативним (з точки зору раціональної логіки), незважаючи на світове падіння репутаційної привабливості демократії, *полягає у повній залежності України в питанні повоєнної економічної модернізації від європейських та євроатлантичних партнерів*. Так, за підрахунком KSE Institute, загальна сума збитків, завдана лише інфраструктурі України, станом на вересень 2022 року становила понад \$127 млрд [15]. Згідно з оцінкою Єврокомісії, Світового банку, погодженою з українським урядом, на початок вересня 2022 року поточна вартість реконструкції та відновлення України становила \$349 млрд [16]. Партнери України розглядають сьогодні наше повоєнне поновлення частиною великого руху України до ЄС. У цьому контексті українським суб'єктам повоєнної модернізації (владі та громадянському суспільству) потрібно усвідомлювати, що темпи просування до членства в ЄС і обсяги фінансування Заходом повоєнних потреб будуть перебувати у прямій залежності від якості української демократії, індикаторами просування до якої стануть судова реформа, реформа державного управління та боротьба із корупцією [17; 18]. Більшість грошей на відновлення, ймовірно, надійдуть в Україну у форматі приватних прямих інвестицій, передусім іноземних. Планується, що базовими напрямками інвестування стануть енергетика, промислове виробництво у форматі ніаршорингу, продовольче виробництво та ІТ-продакшн. У листопаді 2022 року Міністерство економіки України підписало з інвестиційною компанією BlackRock (США) меморандум про взаєморозуміння, відповідно до якого компанія сприятиме створенню платформи (Фонду) для залучення приватного капіталу до відновлення України. Планується, що розмір цього Фонду досягатиме \$100 млрд. Умовами успішної взаємодії з інвесторами, поряд із конкурентною податковою системою в Україні, є інституційна зрозумілість країни та чіткість і послідовність реалізації політик передусім у сфері захисту приватної власності та налагодження коректної, некорумпованої судової системи. Партнери/союзники України наполягають на демократизмі та інклюзивності дизайну повоєнної модернізації шляхом надання ролі її суб'єкта і громадянському суспільству, поряд із політичними лідерами країн G7, ЄС, керівниками міжнародних фінансових інституцій (IFI) та українською владою [19].

Повоєнні модернізаційні ліміти, що встановлює суспільство. Серед робіт, які сприяли комплексному розумінню політичного розвитку нашої країни буквально напередодні початку великої війни РФ проти України, можна виокремити фундаментальне дослідження українських криз політичного розвитку науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України [1]. Автори дослідження наголошували на тому, що напередодні повномасштабного вторгнення РФ українське суспільство вже, безумовно, перебувало під більш відчутним впливом непатернальних „цінностей розвитку”, але все ще залишалося багато в чому амбівалентним, а відповідно, і неконсолідованим. Хоча переважна більшість з нас напередодні 24.02.2022 року вже вважала себе українськими громадянами, але все ще не відчувала своєї безпосередньої відповідальності за країну, не в останню чергу через перебування в інформаційному просторі, побудованому на проявах взаємовиключаючих футуристичних сценаріїв, – націотворчого і „малоросійського” проєктів українського майбутнього. Таку деконсолідуючу багатоваріантність щодо майбутнього детермінувала дихотомія національно-культурної ідентичності, підтримувана слабкою, не орієнтованою на прогрес та зацікавленою у консервації дуальної ідентичності державою. Формою ж адаптації українців до слабкої держави є „негативні” соціальні ідентичності. Соціолог Є. Головаха виділяв шість її типів (а саме – патерналізм, фаталізм, ізоляціонізм, аномія, тотальна відсутність довіри в суспільстві та до інститутів держави, високий рівень соціального цинізму) і наголошував на тому, що всі різновиди негативної соціальної ідентичності не сприяють формуванню в суспільстві атмосфери діалогу чи розумного дискурсу [20]. На початку ХХ ст. Є. Головаха та Н. Паніна запровадили у вітчизняній науковій обіг наратив про „подвійну інституалізацію”, яку вважали феноменальним явищем, що гальмує пострадянський транзит України. Ця амбівалентність, невизначеність щодо майбутнього і сьогодення у простому побутовому житті дозволяла людині одночасно бути, наприклад, і прихильником демократії, і не бачити нічого поганого в сильному лідері, який може приносити в жертву демократичні практики заради стабільності і розвитку суспільства. Така ціннісна та світоглядна невизначеність українців легітимізувала протягом майже 30 років політичний режим, де співіснують нові, як правило – безсилі, фасадні пострадянські інститути, та старі „радянські” (що на початку 90-х утворили підґрунтя для deep state), які мають реальну владу та спиралися на впливові елементи пострадянської соціальної інфраструктури [21].

Що змінює повномасштабна війна в українському суспільстві? Авторка виходить з того, як і Р. Інглхарт, П. Норріс, Л. Даймонд та інші науковці, які досліджували кореляцію між культурою/цінностями та розвитком суспільства, що трансформація світогляду та ідентичності нації – це дуже повільний процес. На певних етапах він може бути пришвидшений (або загальмований) впливом певних форс-мажорів, у тому числі – і війною. В процесі вивчення консолідаційного потенціалу українського суспільства, як найважливішої передумови локалізації впливу кризи легітимності влади на політичний режим, авторка приходить до розуміння того, що поряд із демонстрацією позитивної динаміки мобілізаційне об’єднання українців є доволі крихким. А тому залишає ризики консервації нашої амбівалентності після перемоги високими, а повоєнні модернізаційні ліміти, що надає

суспільство, доволі обмеженими. Далі наведемо декілька прикладів, що підпитують наші хвилювання.

Важко сперечатися із тим, що екзистенційний характер російської загрози українському суспільству створив умови для обмеження тиску (але не обмежив його автоматично) на світогляд українців наших „негативних” ідентичностей. У процесі війни патерналізм, фаталізм, аномія, відсутність довіри між людьми та до держави дійсно поступаються відповідальності, прагматизму, активному формуванню горизонтальних мереж, зростанню довіри до інститутів держави. Усі ми є свідками прискореного формування нового стандарту поведінки українців із фокусом на увласненні нами держави. У той же час було б легковажно стверджувати, що незворотний злам у поведінці українців уже відбувся, а й, відповідно, домінуючою стала її неінфантильна посттоталітарна форма. Станом на листопад 2022 р. українське суспільство характеризувалося майже однаковою кількістю осіб, які вважали, що у нас відсутні загально визнані норми (аномійний стан, 46%), та осіб, які, навпаки, вважали, що такі норми існують (неаномійний стан, 48%) [22]. Безумовно, в умовах повномасштабної війни факт пріоретизації нашим суспільством „цінностей безпеки” над „цінностями розвитку” є зрозумілим. Для 80% українців надважливою є цінність безпеки, у той час як цінність свободи є пріоритетом лише для 48,5% (серпень, 2022 р.) [23]. Утім, така аксіологічна ієрархія потребує уваги, оскільки авангардні позиції „цінностей безпеки” у поєднанні із прогресуючою бідністю створюють підстави для поведінки українців у форматі „нова нормальність страждання та справедливості”, що, за визначенням соціологині Н. Костенко, є латентною формою несумісного із успішною модернізацією країни патерналізму [24].

Не бачимо сенсу сперечатися із тим, що війна сприяла позитивній динаміці скороченню конфліктного потенціалу як у середині громадянського та культурно-національного самоусвідомлення українців, так і між цими типами ідентичності. Точками консолідації можна вважати прагнення перемоги, формування спільної уяви про повоєнне майбутнє, гордість за суспільство та державу, які обрали шлях героїчного супротиву сильному ворогу. На момент серпня 2022 року 94% українців ідентифікували себе як громадяни України. Лише 10% ототожнювали себе із „радянською людиною”. 86% українців наголосили на тому, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою. 76% вказали українську мову як рідну. 51% зазначив, що розмовляють вдома українською [25]. Політолог В. Кулик доходить висновку, що національність в Україні більше не є етнічною категорією і після війни очікувати поновлення вимог підвищення статусу російської мови не варто [26].

Так, згідно з даними КМІС станом на жовтень 2022 року більшість українців – 60% – відчували себе частиною національного опору (з них 43% повністю відчували себе частиною, а 17% – скоріше відчували). Ще 32% казали, що вони хоча б частково „долучені” до опору ворогові [27]. Станом на жовтень 2022 року 88% українців вважали, що через 10 років Україна буде процвітаючою країною у складі ЄС [27]. Відповідно до дослідження, проведеного у серпні 2022 р., майбутнє країни через 10 років оцінили в 6,4 бала з 7 (де 7 – це повний успіх), що значно перевищує замір 2021 року (4,5 з 7 балів) [25]. Наслідком гордості за суспільство та владу, які

згуртувалися заради перемоги у російсько-українській війні, можна вважати зростання довіри українців до державних та соціальних інститутів. Соціологи фіксують, що станом на серпень 2022 року серед українців зріс баланс довіри до всіх державних органів та соціальних інститутів (окрім партій та судів) [25]. Відповідно до опитувань міжнародного проєкту Mobilise (під керівництвом політологині О. Онух, Манчестерський університет), кількість прибічників демократії в Україні „приголомшливо” зростав за три роки на 35% та становив 76% на травень 2022 року [28; 29].

Авторка приєднується до наведених вище висновків колег, але вважає за потрібне наголосити на тому, що активна фаза війни лише створила умови для скорочення ціннісних та культурних суперечностей у суспільстві, але не прибрала ці розломи геть. Певні поляризаційні лінії, що проходять, щонайменше, по залученості українців до політичної сфери, ставленню до демократії та проєкту майбутнього України, зберігають свій небезпечний токсичний потенціал. Наприклад, на момент середини осені 2022 року „дуже” або „скоріше” цікавилася політикою більшість (56%) респондентів, не цікавилися – 43%. Важливо розуміти, що вищий рівень зацікавленості політикою демонстрували жителі Західного і Центрального регіонів (60%), нижчий – на Півдні (48%) і Сході (47%). Після початку повномасштабної російсько-української війни частка прихильників демократії зросла в усіх регіонах. Але, наприклад, у Східному – з 47% до 58%, у Західному – з 67% до 75,5%. Майже 90% українців вважають демократію „скоріше гарною” або „дуже гарною” політичною системою. У той же час, підтримка системи, що передбачає „сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів”, становить 68%, а 30% вважають „скоріше гарною” або „дуже гарною” систему, коли правлять військові або військовий режим. 70% віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5% – російській, але частка прихильників європейської моделі істотно вища у Західному та Центральному регіонах (відповідно, 82,5% і 76,5%), тоді як на Сході вона становить 53% опитаних, а на Півдні – 45% [30]. Отже, перебуваючи сьогодні на консолідаційному піку вперше за понад 30 років після поновлення незалежності, українці все ще уникають уніфікації навіть у питанні політичної ідентичності. Формування неконфліктногенної національно-культурної ідентичності в Україні є ще більш складним та делікатним питанням. Глибоке розуміння такої нашої специфіки підштовхує авторку до висновку, що вміння керувати цією нашою поляризованістю чи різномірністю/мозаїчністю (існування якої є нормою для будь-якого демократичного суспільства, що, за визначенням, не може бути гомогенним) залишиться і надалі одним з чинників, що визначатиме модернізаційний потенціал українців. Успішний демократичний розвиток українців після російсько-української війни напряду залежить від нашої здатності уникнути токсичної форми поляризації і швидко пройти шлях від суспільства „автомізованих ворогів” до суспільства „солідарних конкурентів” (за філософом В. Кебуладзе) чи знайти баланс між „етикою воїна” та „буржуазною етикою компромісу”, на якій базується сучасний західний світ (за В. Єрмоленком). Певна складність (не неможливість, а саме складність) реалізації такої мети пояснюється щонайменше двома позиціями. По-перше: спокуса підсилення авторитаризму в Україні зумовлена не лише внутрішніми чинниками, а й світовими трендами. Будувати консолідовану демократію в окремії країні реально не просто

на тлі поширення світом авторитарних практик. По-друге, вкоріненість в нашу політичну культуру практик соціального інжинірингу, спрямованих на усвідомлене доведення політичними акторами поляризації українців до її токсичної форми, не скасована війною. Ринок надавачів таких послуг не припиняє працювати...

Регресність токсично поляризованого суспільства полягає у тому, що замість концентрації на продуктивних речах (наприклад, підвищенні власного освітнього рівня, щонайменше), воно розколюється на ворожі, позбавлені довіри табори – „ми” та „вони”. Ця „хвороба” суспільства (де метою була не якість країни, а якість боротьби всередині суспільства) позбавляла українців ефективної модернізації, але створювала зручний для еліт гібридний політичний режим зі слабкими державними інституціями та сильними олігархами, де авторитаризм мав лайтовий формат та співіснував із елементами електоральної демократії (конкурентними виборами, відносно конкурентними медіа, активним громадянським суспільством тощо). Юридичні гарантії уникнення у повоєнній країні таких управлінських технологій з боку сучасного політичного класу, що все частіше демонструє схильність до „трампізму” (в сенсі нехтування інститутами та апеляцією до емоцій громадян), відсутні. Чи не єдиним ендеогенним запобіжником трампізації повоєнної української політики і токсикації суспільства є інститути громадянського суспільства. На погляд авторки, це мало б стати місією громадянського суспільства після війни. Висновку щодо здатності на цьому етапі українського громадянського суспільства до такого місіонерства авторка статті доходить на ґрунті аналізу його ціннісного потенціалу, інституційної спроможності, резильєнтності та домінуючих практик комунікацій громадянського суспільства (ГС) зі суспільством та владою

Громадянське суспільство як антиоксидант токсичної поляризації у повоєнній Україні. Наголосимо на тому, що великою проблемою коректної оцінки потенціалу українського громадянського суспільства щодо впливу на рівень демократії в країні є гострий дефіцит соціологічних (кількісних та якісних) досліджень ціннісного світу активних українців. Єдине відносно актуальне дослідження світогляду цієї групи, що вдалося виявити авторці, свідчить, що напередодні великої війни (2021 рік) активні учасники громадянського життя були ліберальнішими за більшість українців лише у питаннях економічної політики. Щодо політичних переконань, то тут лібералізм представників ГС був помітно меншим і майже зрівнявся (з точки зору кількісних показників) зі ставленням більшості до наративів на кшталт – Україні потрібні „сильний лідер із необмеженими повноваженнями, цензура засобів масової інформації для забезпечення моральних норм в суспільстві, регулювання державою великого бізнесу, забезпечення державою старості і добробуту кожному” [31]. Соціологи-автори дослідження наголошували на тому, що цей розрив у свідомості активних українців є цілком прогнозованим, наголосили на його похідній природі від загальної амбівалентності суспільства, що підтримує демократичне майбутнє України, але не в повному обсязі розуміє її переваги і принципи функціонування [31].

Дозволимо собі припущення: оскільки українці не позбавилися певної амбівалентності у питанні політичної ідентичності за підсумком 2022 року, то цю ж розфокусованість, з високою ймовірністю, демонструватиме і громадянське суспільство. Одним з доказів правильності нашого

припущення можна вважати контент дискусії щодо повоєнної відбудови України. Певним фреймом принципів відбудови є складений українським громадянським суспільством Луганський маніфест, що проголошує метою повоєнної модернізації України формування представницької демократії зі спільними з іншими європейськими націями цінностями. Пріоритетність збереження та вдосконалення демократії присутня і в роботах на цю тему представників дослідницьких та наукових інститутів ГС, як українських, так і іноземних [32; 33]. Утім, що важливо, *медійно активні* учасники обговорення плану відновлення, що представляють ГС, сконцентрувалися переважно на інструментальних речах. А саме – на концепції залучення та управління фінансами від приватних та публічних інвесторів/донорів, визначенні економічних пріоритетів відбудови та модернізації країни [34]. Тема ж дизайну повоєнної політичної системи держави в цьому дискурсі концентрується на судовій реформі і викорененні корупції. Фактичним результатом такого дещо одностороннього експертного обговорення можна вважати уявлення суспільства про відбудову та майбутнє країни. Так, найбільш поширеними характеристиками України після війни є терміни „вільна”, „незалежна”, „сильна”, „мирна”, „багата”. Ознака „демократична” перебуває наприкінці другого десятка із 40 термінів, за допомогою яких українцями артикулюється наше майбутнє [25].

Ще одним наслідком інструменталізму дискурсу щодо відбудови є визначення українцями пріоритетності реформ та очікуваних результатів. Найважливішими реформами вважають реформу армії (функція безпеки), діджиталізацію послуг держави (функція зручності держави) та підвищення ефективності антикорупційних органів (функція забезпечення справедливості). А от судова реформа, від ефективності якої безпосередньо залежить рівень демократії в країні, перебуває в категорії найменш важливих для українців або взагалі невідомих/не зрозумілих. Щодо ефекту від реформ, то серед топсподівань – зменшення корупції (74% опитаних), збільшення добробуту (62%) та ефективніше використання бюджетних коштів (39%). Лише 34% українців очікують від реформ більш ефективної роботи демократичних інституцій, що дозволило б громадянам ефективно впливати на владу [35]. Постає питання – що робити в такій ситуації? Найголовніше – не примушувати акторів робити неприродні дії і не чекати від них демонстрації кроків, що неможливі через рівень їхнього усвідомлення реальності. Громадський діяч В. Пекар вважає, що в ситуації, що складається, потрібно думати про „розподіл праці” в модернізації України між ГС та умовним „Заходом”. З урахуванням певної розфокусованості інститутів ГС, аби уникнути технічної (формальної) інтеграції України до ЄС, важливо, щоб громадянське суспільство контролювало (витискало) реалізацію реформ владою, а сам ЄС мав би концентруватися на діалозі із українською владою щодо забезпечення розвитку демократії в країні [36].

Інституційна спроможність. Революція гідності (2013–2014 рр.) та початок у 2014 році війни РФ з Україною створили підґрунтя як для активної інституалізації організацій громадянського суспільства (ОГС) всіх типів, так і постійного перебування в активному мобілізаційному стані. Професійність та активність частини громадських діячів уже обумовили дві „мобілізаційні хвилі” переходу її представників у владу після 2014 р. Цілком очевидно, що масштабні завдання повоєнної модернізації країни, вимоги та очікування

від влади українців роблять майже неминучими наступні хвилі експорту у владу різних рівнів представників громадянського суспільства. Учасники окремих ОГС вже задіяні у розробці плану повоєнної реконструкції України, над яким вони працюють разом із українською владою, представниками іноземних урядів, міжнародних фінансових інституцій, науковцями [34]. Поряд із плюсами переходу представників громадянського суспільства до політичного класу важко не помітити і певні ризики. Війна, безумовно, не позбавила Україну демократії, але через об'єктивні причини суттєво обмежила свободу медіа, майже девальвувала вплив „старої” опозиції і не надала можливості сформувати „нову”, загальмувала на невизначений час використання змагальних електоральних практик. У такій ситуації, коли інші інституційні гарантії збереження демократії всередині України вимушено не працюють чи працюють обмежено, саме сильне та дієве громадянське суспільство залишається чи не єдиним внутрішнім запобіжником розгортання авторитаризму в Україні. „Ми домовилися не розхитувати човен в лютому 2022 року, але не на той випадок, якщо корабель візьме курс на Ніагару (мається на увазі відродження авторитаризму – *Авт.*)”, – наголошували учасники великої конференції громадянського суспільства у вересні 2022 року [36]. Цей дискурс є свідченням розуміння активними українцями власної відповідальності за рівень демократії в країні, імплементація якої реальна лише за умови збереження і розвитку ГС власного кадрового та організаційного потенціалу. Якщо спрощено – співпраця, а тим більше, тиск на владу/державу потребують, крім бажання та активізму, досвіду, знань та освіти. Поширеною є думка, що дієве повоєнне посилення прийде до політичного класу і громадянського суспільства від тих, хто боронить Батьківщину в ЗСУ. Є оптимістичні сподівання (і в авторки також), що це зробить і ОГС, і політичну еліту більш якісними, а успішність модернізації – майже неминучою. Втім, згадаємо історика Т. Джадта, який, аналізуючи повоєнну Європу в перші роки після завершення Другої світової війни, писав, що головною перешкодою на шляху радикальних змін після поразки Гітлера стали не реакціонери, а легітимні уряди в екзилі. „Місцеві організації опору вони сприймали не як союзників, а як проблему, – напише Т. Джадт, – тому „легковажних молодиків” належало роззброїти та повернути до мирного життя, а державні справи віддати до рук політичного класу, ретельно очищеного від колаборантів та зрадників” [37]. Зрозуміло, що прямої аналогії між часом, що описує Т. Джадт, та сьогоднішніми історичними умовами не існує: і уряд український не в еміграції, і інститути громадянське суспільство набувають все більшої довіри, а його лідери – соціального капіталу. Втім, якщо замінити „легітимні уряди” на сполучення „олігархічні та корумповані власники держави в екзилі”, то сюжет суттєво осучаснюється.

Специфікою політичного життя в Україні після відновлення незалежності у 1991 році була майже постійно присутня токсична (різного рівня інтенсивності) поляризація, що штучно підтримувалася українськими елітами заради поширення свого впливу і нейтралізації/послаблення впливу суспільства. Небезпечна поляризація ставала продуктом перетворення формальних розривів (існування яких є нормою для будь-якого суспільства) на розкольницькі та провокаційні. Ознаками токсичної поляризації є, по-перше, розподіл громадян на два ворогуючі табори, заради чого

відбувається уніфікація численних дрібних розколів в один, домінуючий. По-друге, трансформація політичної ідентичності кожного з таборів в соціальну ідентичність, що передбачає публічну демонстрацію лояльності до „команди» її членів. По-третє, формування навколо ідентичностей політичних вимог та інтересів з одночасним формуванням культури кенселінгу цінностей та інтересів іншого табору. По-четверте, перетворення комунікації між групами у маніхейську та антагоністичну, домінування в конкретному медіа позиції однієї з груп. Політичним продуктом/наслідком афективної поляризації є можливість недемократичної поведінки чинного керівника держави та його/її прихильників, щоб залишитися при владі, погіршення якості демократії і навіть встановлення автократії [38]. На момент лютого 2022 року Україна перебувала у „робочому” для себе стані токсичної поляризації суспільства, ГС та влади. Результатом нагнітання, що загострилося із обранням неополітика В. Зеленського президентом країни, стало відчуття, що продукований поляризацією соціальний та політичний „матеріал” ставить під питання навіть не долю демократії в Україні, а майбутнє країни як такої. В опитуваннях суспільної думки цей стан фіксувала відповідь на питання, чи в правильному напрямі розвиваються події у країні. Так, наприкінці 2021 року майже 70% (!) українців вважали, що „ні” [39].

Велика війна принесла нові риси (суспільна консолідація) і ризики (загроза поширення авторитаризму через суттєве обмеження конкуренції в медійному та політичному сегменті) в українській суспільно-політичній практиці. Станом на грудень 2022 р. традиційна опозиція – „Європейська Солідарність” П. Порошенка – мала невисоку підтримку, приблизно, на рівні 6–7%. Рейтинги нової опозиції – ще не створеної політсили С. Притули – коливавсь в межах 12–14% серед тих, хто визначився з вибором (закрита соціологія Офісу президента, грудень 2022) [40]. Ймовірність як демократичного відкату, так і повоєнного падіння рівня довіри суспільства до держави та її інститутів (збереження якого є критично важливим для подолання українською демократією паралізуючої її всі роки оновлення незалежності кризи легітимності влади) обговорюються на різних експертних майданчиках. У такій ситуації інститути громадянського суспільства, враховуючи їхній суспільний капітал, теоретично можуть розглядатися чи не єдиними українськими акторами, що мають потенціал тримати протидію владним структурам у природному намаганні останніх монополізувати владу. Втім, проведена розвідка ціннісних та інституційних спроможностей ГС дозволяє авторці вважати, що максимально ефективним внеском громадянського суспільства у повоєнну модернізацію України стане його концентрація на адвокації реформ, потрібних для вступу до ЄС; вимогах негайного відновлення всіх демократичних процедур та процесів після завершення військових дій; активному формуванню нової культури нетоксичного дискурсу всередині країни. Щодо послідовного просування України в напрямі ліберальної демократії, то адвокація саме такого руху потребує певного „дозрівання” великої частини самого ГС, а тому зусилля українських гравців саме тут мають бути суттєво підкріплені впливом екзогенного актора – колективного Заходу.

Висновки. Проведений авторкою аналіз трансформації стану українського суспільства, *civil society* та влади після року повномасштабної російсько-української війни з метою визначення перспектив повоєнного

унормування дефектів української демократії, один з яких – делегітимація влади, дозволяє стверджувати, що політика повоєнного збереження довіри суспільства до держави має враховувати такі чинники:

– формування в Україні консолідованої ліберальної демократії проходитиме на тлі глобального падіння привабливості демократії, зростання конкуренції демократій та автократій та глобальної турбулентності щодо майбутнього людства

– геополітичні партнери вже зафіксували той факт, що готові фінансувати повоєнну модернізацію України лише за умови проведення останньою реформ, які встановлять в Україні принцип верховенства права, конкурентну економіку та політику. Західні партнери України наполягають на тому, щоб громадянське суспільство було активним учасником модернізації, вбачаючи в ньому потенціал актора, що здатний підтримувати конструктивний діалог між владою та суспільством

– консолідоване українське суспільство вперше за тридцять років поновлення незалежності має нарешті реальні перспективи сформулювати погоджену переважною більшістю мету існування країни, що створює підстави для налагодження притаманних демократіям стосунків між державою та громадянам. У той же час, важливо знати, що війна суттєво скоротила рівень ціннісної та ідентичностної дихотомії українців, але не знищила

– українське громадянське суспільство, що продемонструвало під час війни фантастичну мобілізацію та створило унікальний волонтерський рух, буде максимально ефективним у повоєнний час у таких питаннях, як концентрація на адвокації реформ, сприяння відновленню всіх демократичних процедур та процесів після завершення військових дій; активне формування нової культури дискурсу всередині країни. Втім, сфера, де можливості українського ГС будуть дещо обмежені, – це адвокація ліберальної демократії, що обумовлено тим, що цінності українського громадянського суспільства детермінуються цінностями локального суспільства. Як було вже зафіксовано вище, уявлення українців про демократію залишаються дещо дуальними. Така конфігурація в трикутнику „суспільство – civil society – влада” обумовлює активну участь у політичній частині плану повоєнної модернізації, яка передбачає унеможливлення демократичного відкату та виправлення вад транзитної української демократії, екзогенного актора – колективного Заходу.

Бібліографічні посилання

1. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря, Л. Л. Кияниця, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.
2. Habermas J. Legitimation Crisis. London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.
3. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності : монографія. Київ : Національний ін-т стратегічних досліджень, 1996. 117 с.
4. Бистрицький Є. Легітимація як дієве філософське поняття. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 49–59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm> (дата звернення: 21.01.2023).

5. Макеєв С., Оксамитная С., Швачко Е. Социальные идентификации и идентичности. Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 185 с.
6. Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеєва. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. 338 с.
7. Левенець Ю. Еволюція політичної влади в Україні. *Вісник НАН України*. 2008. № 11. С. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf> (дата звернення: 20.01.2023).
8. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна на зламі тисячоліть : монографія. Київ : Видавничий центр „Академія”, 1999. 240 с.
9. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с. (Библиотека Фонда „Либеральная миссия”).
10. Sheri Berman. Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist*. Volume 40, Issue 5. March 1997. P. 562–574.
11. Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization. V-DEM Institution. Department of Political Science University of Gothenburg. 55 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (дата звернення: 14.03.2023).
12. Jason Brownlee, Kenny Miao. Why Democracies Survive. October 2022. № 33/4. P. 133–149.
13. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні 2023. *Мінфін*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (дата звернення: 13.02.2023).
14. On the cusp of a new era? *McKinsey Global Institute*. 20.10.2022. URL: <https://www.mckinsey.com/-/media/mckinsey/business%20functions/risk/our%20insights/on%20the%20cusp%20of%20a%20new%20era/on-the-cusp-of-a-new-era.pdf> (дата звернення: 15.12.2022).
15. Прес-реліз KSE Institute від 08.09.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/> (дата звернення: 20.10.2022).
16. Joint press release: Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Estimated \$ 349 Billion. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_5428 (дата звернення: 12.12.2022).
17. Конференція з відновлення України у Берліні. 25–26 жовтня. *You-tube канал „In time Ukraine”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XYUjj-M_B4g&ab_channel=intimeUkraine (дата звернення: 01.11.2022).
18. Opinion on the EU membership application by Ukraine. 17.06.2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3802 (дата звернення: 21.02.2023).
19. Lugano Declaration. URL: <https://www.urc2022.com/conference-materials> (дата звернення: 15.07.2022).
20. Головаха Є. Українське суспільство періоду незалежності: прогрес та регрес (на ґрунті даних соціологічного моніторингу). *IV конгрес Асоціації соціологів*. 2021. 1:27–2:14. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ie3NVtW0UYg&ab_channel=KarazinUniversity (дата звернення: 01.11.2022).
21. Головаха Е, Панина Н. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/golovaaha/n4_2001r_1.pdf (дата звернення: 02.12.2022).
22. Дев’ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Аномія в українському суспільстві (20–21 листопада). *Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ya_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_listopada_2022.html (дата звернення: 27.11.2022).
23. Дембіцький С. Установки щодо соціетальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України. *Українське суспільство*

в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 474–284. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf?fbclid=IwAR2Ma75TP57qztXUvMI8762KTONcJMXcLxIMLWiqkuiuObUHo9QDI0udH4U> (дата звернення: 26.12.2022).

24. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 2. С. 5–21

25. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (17–18 серпня 2022). *Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcsyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serplya_2022.html (дата звернення: 31.08.2022).

26. Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Збруч*. 07.01.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247> (дата звернення: 12.01.2023).

27. Відчуття особистої належності до національного опору ворогові : прес-реліз, підготовлений заступником директора КМІС Антоном Грушецьким. *КМІС. Прес-релізи та звіти*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1158&page=1> (дата звернення: 02.01.2023)

28. Ukraine Wartime National Surveys. *Posted by MOBILISE PROJECT on JUNE 1, 2022*. URL: <https://mobiliseproject.com/2022/06/01/ukraine-wartime-national-surveys/> (дата звернення: 15.12.2022).

29. Onuch Olga. Why Ukrainians Are Rallying Around Democracy. *Journal of Democracy*. Johns Hopkins University Press Volume 33, Number 4, October 2022. P. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0045> (дата звернення: 24.12.2022).

30. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). *Разумков Центр*. 28 жовтня 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideologichni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (дата звернення: 02.11.2022).

31. Політичні погляди громадянського суспільства: вільна економіка, обмежені свободи. *VOX Ukraine*. 6 Вересня 2021. URL: <https://voxukraine.org/politychni-poglyady-gromadyanskogo-suspilstva-vilna-ekonomika-obmezheni-svobody> (дата звернення: 15.09.2022).

32. Відновлення та реконструкція повоєнної економіки України : наукова доповідь / НАН України, ДУ „Ін-т екон. та прогнозів. НАН України”. Електрон. дані. Київ, 2022. 305 с. URL: <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennjata-reonstrukcsjarovojennoj-ekonomiky.pdf> (дата звернення: 23.11.2022).

33. План відновлення України. 2022. URL: <https://recovery.gov.ua> (дата звернення: 22.12.2022.)

34. Відбудова України: принципи та політика / за ред. Юрія Городніченка, Лони Сологуб, Беатріс Ведер ді Мауро. CERP Press, 2022. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf?fbclid=IwAR29UeAARw5eR6O6IRSr-oUM-2q4zSxXrp3ZBCyLpKIF2P1lQcKsR32P7GA (дата звернення: 23.12.2022).

35. Опитування „Сприйняття реформ українцями у період повномасштабної війни”. *VOX Ukraine*. Жовтень 2022. URL: <https://voxukraine.org/opytuvannya-spryjnyattya-reform-ukrayintsyamy-u-period-povnomashtabnoyi-vijny/> (дата звернення: 04.12.2022).

36. Зі стійкості до відновлення: ключова роль громадянського суспільства. *Конференція, 29–30 вересня 2022 р.* URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1743078709390791 (дата звернення: 10.10.2022).

37. Тоні Джадт. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. Катерини Зарембо. Київ : Наш формат, 2020. 928 с.

38. Jennifer McCoy, Murat Somer. Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. Volume 681. Issue 1. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0002716218818782#sec-1> (дата звернення: 29.11.2022).

39. Оцінка громадянами ситуації та процесів, що відбуваються в країні. Ставлення до вступу до Європейського Союзу та НАТО (листопад–грудень 2021 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-ta-protsesiv-shcho-vidbuvaiutsia-v-kraini-stavlennia-do-vstupu-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-lystopad-gruden-2021r> (дата звернення: 03.01.2023).

40. Серед опозиціонерів найбільший рейтинг має ще не створена партія Притули – соціологія ОП. *Українська правда*. 27 грудня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/27/7382558/> (дата звернення: 03.01.2023).

References

1. Kryzyz politychnoho rozvytku v Ukraini: prychny, zmist i sposoby niveliuvannia : monohrafiia / avt. kol. : H. I. Zelenko (kerivnyk, nauk. red.), R. V. Balaban, S. H. Brekharia, L. L. Kyianytsia, O. Yu. Kondratenko, N. V. Kononenko, T. M. Liashenko. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2022. 352 s. (Crises of political development in Ukraine: causes, content and methods of leveling).

2. Habermas J. Legitimation Crisis. London : Heinemann Educational Books Ltd, 1973. 164 p.

3. Riabov S. H. Derzhavna vlada: problemy avtorytetu y lehytymnosti : monohrafiia. Kyiv : Natsionalnyi in-t stratehichnykh doslidzhen, 1996. 117 s. (State power: problems of authority and legitimacy : monograph).

4. Bystrytskyi Ye. Legitymatsiia yak diieve filozofske poniattia. *Filozofska dumka*. 2009. No. 5. S. 49–59. URL: <http://bystrytsky.org/legitym.htm> (Legitimation as an effective philosophical concept. Philosophical opinion).

5. Makeev S., Oksamitnaya S., Shvachko E. Socialnye identyfikatsii i identichnosti. Kiev : In-t sociologii NAN Ukrainy, 1996. 185 s. (Social identifications and identities).

6. Obshestvo bez doveryia / pod red. E. Golovahi, N. Kostenko, S. Makeeva. Kiev : Institut sociologii NAN Ukrainy, 2014. 338 s. (Society without trust).

7. Levenets Yu. Evoliutsiia politychnoi vlady v Ukraini. *Visnyk NAN Ukrainy*. 2008. No. 11. S. 3–13. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/29110/01-Levenets.pdf> (The evolution of political power in Ukraine).

8. Horbatenko V. P. Stratehiia modernizatsii suspilstva: Ukraina na zlami tysiacholit : monohrafiia. Kyiv : Vydavnychiy tsentr „Akademiia”, 1999. 240 s. (Strategy for the modernization of society: Ukraine at the turn of the millennium).

9. Inghart R., Velcel K. Modernizatsiia, kulturnye izmeneniia i demokratiia. Posledovatelnost chelovecheskogo razvitiia. Moskva : Novoe izdatelstvo, 2011. 464 s. (Biblioteka Fonda „Liberalnaya missiia”). (Modernization, cultural change and democracy. Sequence of human development).

10. Sheri Berman. Civil Society and Political Institutionalization. *American Behavioral Scientist*. Volume 40, Issue 5. March 1997. P. 562–574.

11. Democracy report 2023. Defiance in the face of autocratization. V-DEM Institution. Department of Political Science University of Gothenburg. 55 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf

12. Jason Brownlee, Kenny Miao. Why Democracies Survive. October 2022. No. 33/4. P. 133–149.

13. Valovyi vnutrishnii produkt (VVP) v Ukraini 2023. *Minfin*. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> (Gross domestic product (GDP) in Ukraine in 2023).

14. On the cusp of a new era? *McKinsey Global Institute*. 20.10.2022. URL: <https://www.mckinsey.com/-/media/mckinsey/business%20functions/risk/our%20insights/on%20the%20cusp%20of%20a%20new%20era/on-the-cusp-of-a-new-era.pdf>

15. Pres-reliz KSE Institute vid 08.09.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/> (KSE Institute press release).
16. Joint press release: Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Estimated \$ 349 Billion. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_5428
17. Konferentsiia z vidnovlennia Ukrainy u Berlini. 25–26 zhovtnia. *You-tube kanal „In time Ukraine”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=XYUjj-M_B4g&ab_channel=intimeUkraine (Conference on the restoration of Ukraine in Berlin).
18. Opinion on the EU membership application by Ukraine. 17.06.2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_22_3802
19. Lugano Declaration. URL: <https://www.urc2022.com/conference-materials>
20. Holovakha Ye. Ukrainske suspilstvo periodu nezalezhnosti: prohres ta rehres (na grunti danykh sotsiolohichnoho monitorynhu). *IV konhres Asotsiatsii sotsiolohiv*. 2021. 1:27–2:14. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ie3NVtWOUYg&ab_channel=KarazinUniversity (Ukrainian Sustainability to the Period of Independence: Progress and Regression (according to data from sociological monitoring)).
21. Golovaha E, Panina N. Postsovetskaya deinstytucionalizaciya i stanovlenie novykh socialnykh institutov v ukrainskom obshestve. *Sociologiya: teoriya, metody, marketing*. 2001. No. 4. S. 5–22. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/book/golovaha/n4_2001r_1.pdf (Post-Soviet deinstitutionalization and formation of new social institutions in Ukrainian society).
22. Dev'iatnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Anomiia v ukrainskomu suspilstvi (20–21 lystopada). *Reitynh*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dev_yatnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_anom_ia_v_ukra_nskomu_susp_lstv_20-21_listopada_2022.html (Nineteenth national poll. Anomie in society (November 20–21)).
23. Dembitskyi S. Ustanovky shchodo sotsiietalnykh tsinnosti pid chas viiny: liberalno-demokratychnyi vektor rozvytku Ukrainy. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny*. 2022 : kolektyvna monohrafiia / S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2022. S. 474–284. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf?fbclid=IwAR2Ma75TP57qztXUvMI8762KTOHcJMXcLxIMLWiqkuiuObUHo9QDI0udH4U> (Attitudes of societal values during the war: the liberal-democratic vector of Ukraine's development).
24. Kostenko N. Vseredyni ta poza mezhamy identychnosti v kulturnomu dosvidi pandemii ta viiny. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*. 2022. No. 2. S. 5–21. (Inside and outside identity in the cultural experience of pandemic and war).
25. Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. (17–18 serpnia 2022). *Reitynh*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (Seventeenth national survey: Identity. Patriotism. Values).
26. Kulyk V. Mova ta identychnist v Ukraini na kinets 2022-ho. *Zbruch*. 07.01.2023. URL: <https://zbruc.eu/node/114247> (Language and identity in Ukraine at the end of 2022).
27. Vidchuttia osobystoi nalezhnosti do natsionalnoho oporu vorohovi : pres-reliz, pidhotovlenyi zastupnykom dyrektora KMIS Antonom Hrushetskym. *KMIS. Pres-relizy ta zvity*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1158&page=1> (A sense of personal belonging to the national resistance to the enemy).
28. Ukraine Wartime National Surveys. *Posted by MOBILISE PROJECT on JUNE 1, 2022*. URL: <https://mobiliseproject.com/2022/06/01/ukraine-wartime-national-surveys/>
29. Onuch Olga. Why Ukrainians Are Rallying Around Democracy. *Journal of Democracy*. Johns Hopkins University Press Volume 33. Number 4. October 2022. P. 37–46. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2022.0045>

30. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, polityko-ideolohichni oriientsatsii hromadian Ukrainy v umovakh rosiiskoi ahresii (veresen–zhovten 2022 r.). *Razumkov Tsentr*. 28 zhovtnia 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykoideolohichni-oriientsatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r> (Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, political and ideological orientations of citizens of Ukraine in the conditions of Russian aggression).

31. Politychni pohliady hromadianskoho suspilstva: vilna ekonomika, obmezheni svobody. *VOX Ukraine*. 6 Veresnia 2021. URL: <https://voxukraine.org/politychni-poglyady-gromadyanskogo-suspilstva-vilna-ekonomika-obmezheni-svobody> (Political views of civil society: free economy, limited freedoms).

32. Vidnovlennia ta rekonstruktsiia povoiennoi ekonomiky Ukrainy : naukova dopovid / NAN Ukrainy, DU „In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy”. Elektron. dani. Kyiv, 2022. 305 s. URL: <http://ief.org.ua/wpcontent/uploads/2022/12/Vidnovlennja-ta-rekonstrukcjapovojennoj-ekonomiky.pdf> (Recovery and reconstruction of the post-war economy of Ukraine : scientific report).

33. Plan vidnovlennia Ukrainy. 2022. URL: <https://recovery.gov.ua> (Ukraine recovery plan).

34. Vidbudova Ukrainy: pryntsyipy ta polityka / za red. Yurii Horodnichenka, Ilony Solohub, Beatris Veder di Mauro. CERP Press, 2022. URL: https://cepr.org/system/files/2022-12/reconstruction%20book_Ukrainian_0.pdf?fbclid=IwAR29UeAArW5eR6O6lRSr-oUM-2q4zSxXrp3ZBCyLpKIF2P1IQcKsR32P7GA (Recovery of Ukraine: principles and politics).

35. Opytuvannia „Spryiniattia reform ukraintsiamy u period povnomasshtabnoi viiny”. *VOX Ukraine*. Zhovten 2022. URL: <https://voxukraine.org/opytuvannya-spryjnyattya-reform-ukrayintsyamy-u-period-povnomasshtabnoyi-vijny/> (Poll „Perception of reforms by Ukrainians during the full-scale war”).

36. Zi stiičnosti do vidnovlennia: kliuchova rol hromadianskoho suspilstva. *Konferentsiia, 29–30 veresnia 2022 r.* URL: https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1743078709390791 (From stability to recovery: the key role of civil society).

37. Toni Dzhadt. Pislia viiny. Istoriiia Yevropy vid 1945 roku / per. z anhl. Kateryny Zarembo. Kyiv : Nash format, 2020. 928 s. (After the war. History of Europe since).

38. Jennifer McCoy, Murat Somer. Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. Volume 681. Issue 1. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0002716218818782#sec-1>

39. Otsinka hromadianamy sytuatsii ta protsesiv, shcho vidbuvaiutsia v kraini. Stavlennia do vstupu do Yevropeiskoho Soiuzu ta NATO (lystopad–hruden 2021 r.). *Tsentr Razumkova*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-ta-protsesiv-shcho-vidbuvaiutsia-v-kraini-stavlennia-do-vstupu-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-lystopad-gruden-2021r> (Citizens' assessment of the situation and processes taking place in the country. Attitude towards joining the European Union and NATO).

40. Sered opozytioneriv naibilshyi reitynh maie shche ne stvorena partiia Prytuly – sotsiolohiia OP. *Ukrainska pravda*. 27 hrudnia 2022. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2022/12/27/7382558/> (Among the oppositionists, the Prytula's party, which has not yet been created, has the highest rating).

Стаття надійшла до редакції 14.03.2023